

УДК 902(477)(073)

Ю. М. Нікольченко

ІСТОРИОГРАФІЧНІ СТУДІЇ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВЗАЄМИН У КОНТЕКСТІ ПЕРЕЯСЛАВСЬКИХ ДОМОВЛЕНОСТЕЙ СІЧНЯ 1654 РОКУ

У статті аналізуються праці вітчизняних і зарубіжних дослідників українсько-російських взаємин, що присвячені процесу підготовки та реалізації Переяславських домовленостей 1654 р.

Ключові слова: історіографія, Національно-визвольна війна, Гетьманщина, Російське царство, Річ Посполита, Переяславська Рада, «Березневі статті».

В статье анализируются труды отечественных и зарубежных исследователей украинно-российских взаимоотношений, посвященные процессу подготовки и реализации Переяславских договоренностей 1654г.

Ключевые слова: историография, Национально-освободительная война, Гетманщина, Российское царство, Речь Посполитая, Переяславская Рада, «Мартовские статьи»

The paper analyzes the works of local and foreign researchers of Ukrainian-Russian on the preparation and implementation of Pereyaslav agreements of 1654.

Key words: historiography, the National Liberation war, Hetmanshina, Russian kingdom, Rzeczpospolita, Pereyaslavskaya Rada, «The March articles».

Постановка проблеми. Важливим етапом у відносинах України з Росією під час Національно-визвольної війни 1648-1658 рр. стала Переяславська угода у січні 1654 р., яка започаткувала юридичне оформлення військово-політичного союзу, а невдовзі й першого українсько-російського міждержавного договору. Створені у процесі дипломатичних переговорів документи, своєрідні за формою і змістом, на довгий час зосередили у собі широкий спектр наукових, соціально-політичних та культурних проблем [36, с. 194-201].

Інтерпретації важливих політичних і військових подій, що сталися на початку 1654 р. Супроводжують розвиток української історичної думки впродовж останніх трьох з половиною століть. Вони відображають концептуальні та методичні зміни в історіографії і водночас відіграють важливу роль у процесі самоідентифікації українського суспільства у політичному та етнокультурному сенсі [16, с.463].

Історіографія даної проблеми розвивалася у контексті постійного діалогу або полеміки між українськими, російськими і, меншою мірою, польськими авторами. На її прикладі ми можемо простежити формування наукових концепцій, напрямків історичних досліджень, закономірності історіографічного процесу на всіх етапах національного відродження.

Мета статті. Дослідити українську історіографію українсько-російських взаємин у контексті Переяславських домовленостей січня 1654 р. як актуальну наукову проблему вітчизняної історичної науки.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні мало хто сумнівається у тому, що під час переговорів у Переяславі та Москві у 1654 р. обидві сторони вклали абсолютно різний зміст у характер і перспективи майбутнього українсько-російського союзу. Українська сторона вирішувала принципове для себе питання власного політичного виживання, російська – мала на меті стратегічні цілі зовнішньої політики і договір не був для неї проблемою збереження державності [7].

У російському середовищі другої пол. XVII ст. у зв'язку з підписанням договору виникли спочатку два основних підходи до інтерпретації подій. Прихильники одного доводили спадкові права російського царя на українські землі; другі, навпаки, розглядали Україну як завойовану територію, позбавлену внаслідок цього будь-яких прав [4, с. 606]. Саме тому, події, що відбулися у Переяславі пізніше знайдуть відображення у працях багатьох дослідників такими, як їх уявляла собі чи хотіла бачити російська сторона.

Українське керівництво сформулювало та поширило офіційну позицію щодо Переяславської угоди лише після розриву з Москвою у 1658 р. у маніфесті, надісланому урядом Івана Виговського у європейські столиці. В ньому наголошувалося, що російська протекція була прийнята Українською державою лише задля збереження православ'я та примноження свобод, але Москва порушила угоду, щоб уярмити вільний народ, і тим самим звільнила останній від його власних зобов'язань [32].

Через півстоліття подібна точка зору була повторена у «Пактах й Конституції законів та

вольностей Війська Запорозького», складеному першим українським гетьманом в еміграції – Пилипом Орликом у 1710 р. Документ трактує українсько-російський договір як «союзний», укладений між царем Олексієм Михайловичем та гетьманом Хмельницьким і станами України [25, с. 331].

Разом з тим, складність ситуації, в якій знаходилась Україна під час Руїни, підштовхувала частину української верхівки до створення нової проросійської парадигми українського історичного процесу, яка мала б замінити собою всі інші.

Першим відгукнулося на цю потребу київське православне духовенство. Саме у церковному середовищі у другій пол. XVII ст. з'явився твір, який містив у собі нову концепцію історії Русі (Росії) – території, що включала у себе землі колишньої Давньоруської держави та її православні східнослов'янські народи. Йдеться про знаменитий київський «Синопис» 1674 р., який виробив канонізовану у Росії загальну схему історії Східної Європи [10, с. 171].

У «Хроніці з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича, вже знаходиться перша в українській історіографії згадка про події Національно-визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького. Проте автор твору, налаштований доволі прохолодно до гетьмана, наголошує на його односторонній присязі на вічне підданство українського козацтва російському царю [28, с. 78].

Подібним настроєм пронизано Літопис Самовидця – анонімний історичний твір, що був написаний, імовірно, у другій пол. XVII – на поч. XVIII ст. Літописець засуджував Богдана Хмельницького за союз із Кримом, за «пиху», котра не дала йому своєчасно піти на угоду з польським королем. Водночас він підкреслював, що присяга на вічне підданство російському царю була укладена Богданом Хмельницьким, козацтвом і суспільством «з великою радістю та охотою»: «...присягу виконали на вічне подданство его царському величеству, що по усей Україні увесь народ з охотою тое учинил. А боярин и дворецкій Василій Василович Бутурлин повернул на Москву до его царского величества и немалая радость mezi народом стала...» [19, с. 39].

Найвпливовішим витвором козацької історіографії можна вважати літопис Григорія Грабянки, написаний орієнтовно у 1710 р. Його автор, розповідаючи «...про те, чому Хмельницький пішов у підданство до росіян», наголошував на релігійній спільності між росіянами та українцями. Москва, зі свого боку була задоволена перспективою приєднання до своїх воло-

днів «козаків із своїми землями та князівствами...» [18, с. 112, 114-115].

Інший козацький історик, сучасник Г. Грабянки, Самійло Величко у своєму фундаментальному творі «Летопись событий въ югозападной России въ XVII-мъ вѣкѣ» також приділив увагу Переяславській угоді 1654 року. Він підкреслював легітимність і правомірність переходу Козацької держави під російську протекцію [5, с. 171]. Проте, на відміну від Г. Грабянки, С. Величко більше наголошував на договірній стороні справи, у якій козацтво було повноправним учасником переговорного процесу.

Традиції козацької історичної думки, закладені Г. Грабянкою та С. Величком, утвердилися в українській історіографії другої пол. XVIII ст. Її представники проголошували, що Богдан Хмельницький за підтримки українського народу у 1654 р. склав присягу на вірність російському монархові й одержав визнання всіх козацьких привілеїв, наданих раніше князями та королями. Подібна концепція малоросійської козацької автономії, що не суперечила загально-російському імперському патріотизмові, була закладена в основу багатьох майбутніх анонімних прозових історичних творів [14, с. 553-554].

Російська історіографія українсько-російських взаємин середини – другої пол. XVIII ст. спрямовувала свої зусилля на заперечення самої ідеї української самостійності, пониження соціально-правового статусу українського козацтва і створеної ним державності [4, с. 630].

Усупереч українським козацьким історикам, що створили справжній культ Богдана Хмельницького, російські автори спочатку не мали особливого ставлення до особи гетьмана, хоча з часом позиція російської сторони стала більш збалансованою, про що свідчать праці Дмитра Бантиша-Каменського [2, с. 395-409].

Яскравим зразком нової української історіографії кінця XVIII – поч. XIX ст. стала анонімна «Історія Русів» – історична апологія українців. З усіх українських істориків того часу автор «Історії Русів» мав чи не найширший кругозір у справах міжнародної політики. Він постійно звертається до концепцій політичної рівноваги держав, оперував поняттями нейтралітету, протекторату, міжнародного права, національних державних інтересів, описуючи українську сторію з найдавніших часів і прагнучи представити Україну повноправним учасником міжнародного життя тогочасної Європи [13, с. 226-227].

Автор «Історії Русів» був переконаний, що у Євро-Азійському просторі XVII ст. Україна не могла дотримуватися нейтралітету і була змушена постійно вирішувати життєво важливу для

себе проблему зовнішньополітичного вибору, точніше кажучи, пошуку протекції. У нашому випадку найоптимальнішою для України з усіх можливих варіантів була російська протекція [13, с. 228].

Логічним продовженням української історіографії кінця XVIII - перших десятиліть XIX ст. можна вважати п'ятитомну «Історію Малоросії» Миколи Маркевича, видану у 1842-1843 рр. У своєму зображенні Переяславської угоди 1654 р. М. Маркевич виправдовував ліквідацію царським урядом козацької автономії та всіляко вихваляв переваги російської імперської системи [21, с. 587].

В українській історіографії нове покоління істориків, вихованих на ідеях романтичного націоналізму, почало заявляти про себе приблизно з другої чверті XIX ст. До цього покоління належали, зокрема, Михайло Максимович і Микола Костомаров [16, с. 483].

Найбільшим традиціоналістом на цій ниві видається М. Максимович, який високо оцінював Переяславські домовленості як з'єднання двох частин Русі. Він дотримувався думки про те, що приєднання України до Росії з самого початку було основною метою Богдана Хмельницького [20, с. 365]. Ця думка пізніше буде використана радянською історіографією середини – другої пол. XX ст. Одночасно М. Максимович надавав важливого значення статтям договору, котрі забезпечували українську автономію у складі Росії.

Микола Костомаров, розглядаючи події в Україні XVII ст. у поняттях національно-релігійної боротьби Русі з Польщею й грядущого слов'янського єднання, у своїх поглядах йшов, в основному, за козацькими істориками-автономістами XVIII ст., передусім С. Величком. В його інтерпретації договірний документ «Березневі статті», затвержені російським урядом у 1654 р., майже не відрізнялися від тих, що нібито оголошувалися усно у Переяславі [15, с. 459].

Натомість найбільшим новатором у підходах до розуміння Переяславської угоди виступив Тарас Шевченко, який немовби воскресив гострі напади та критику на адресу Богдана Хмельницького з другої пол. XVII ст. Поет різко засудив гетьмана за Переяславську угоду з Росією: «Ой Богдане!

Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Україну,
Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала.
Степи мої запродані

Жидові, німоті,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі» [33, с. 252].

У другій пол. XIX – поч. XX ст. Переяславсько-Московська угода 1654 р. вже виступає у російсько-українській історіографії як самостійний об'єкт дослідження. Розгорталось обговорення юридично-правового характеру та його законності істориками-юристами, насамперед російськими. У працях Василя Сергеевича, Михайла Дьяконова, Івана Розенфельда та інших дослідників історії російського права кінця XIX – поч. XX ст. досліджувався договірно-правовий характер союзу [31, с. 402-415].

Михайло Драгоманов присвятив цій проблемі окремих нарис під красномовною назвою «Пропаший час. Українці під Московським царством (1654-1876)», у якій дав характеристику українсько-російським дипломатичним стосункам, зокрема договірним документам 1654 р. Він висловив традиційну для народницької історіографії думку про стану обмеженість «Березневих статей», котрі, за його словами, писали козаки, думаючи лише про власні інтереси, але забуваючи про хліборобів [9, с. 25].

Завершенням еволюції народницької української історіографії стала наукова діяльність Михайла Грушевського наприкінці XIX – у першій третині XX ст. Аналізуючи мотиви та цілі обох сторін – учасників Переяславської угоди, М. Грушевський вважав, що обидві вони були прив'язані до неї конкретними обставинами. Богдан Хмельницький на той час опинився перед дилемою – капітуляція або московський протекторат. Для нього це була звичайна політична комбінація у боротьбі з Польщею, якій він не надавав вирішального значення, але наслідків якої не міг передбачити. Натомість для Росії це була нагода зміцнити свої позиції та вплив у регіоні, скориставшись взаємним виснаженням України та Польщі внаслідок тривалої війни між ними [8, с. 191].

Доба Національно-демократичної революції 1917-1920 рр. значною мірою стимулювала подальший розвиток національно-державницького напрямку української історичної думки в його різноманітних варіаціях. Історія Козацької держави, Національно-визвольна війна, українсько-російські стосунки та, зокрема, Переяславська рада 1654 р. посідають у ній важливе місце.

На основі цієї тематики було побудовано концепцію державницького характеру розбудови України Вячеслава Липинського. Про те, що для Богдана Хмельницького Переяславська угода 1654 р. була тактичним союзом, спрямованим насамперед на забезпечення військової допомоги під формою протекторату, писали й

інші дослідники. На відміну від них, В. Липинський побачив у цьому союзі глибший контекст. Для українського гетьмана це був ефективний засіб розриву з Польщею та легітимізації козацької влади у формі, прийнятній на міжнародній арені [17, с. 229].

Подібно до своїх попередників В. Липинський підкреслював, що Україна та Росія дивилися на Переяславську угоду з діаметрально протилежних точок зору у зв'язку з чим конфлікт між ними був неминучим [17, с. 230-231].

Юридична природа українсько-російських стосунків другої пол. XVII ст. стала предметом спеціальних досліджень і українських учених, що виділилася в окремих наукових напрям у 20-30-х рр. XX ст. з розвитком державницької школи української історіографії [31]. Значним внеском у розробку проблеми договору є дослідження історика права Андрія Яковліва, передусім його велика стаття — «Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою 1654 року», у якій був професійно проведений докладний та глибокий аналіз його юридичної природи [37].

Поряд з державницько-національною, в українській історіографії поч. XX ст. виникла ще одна спроба новаторського трактування українсько-російського договору 1654 р., пов'язана з розвитком марксизму у радянській Росії, до складу якої входила значна частина України.

Найдокладнішою була інтерпретація українсько-російської дипломатії другої пол. XVII ст., здійснена Матвієм Яворським. Базовими елементами у розумінні ним українсько-російської угоди 1654 р. стали народницькі постулати, поєднані з марксистськими тезами про класові інтереси, соціальні революції, а також поняттями «реальної політики». На думку історика, Переяславська угода 1654 р. була передусім класовим союзом реєстрового козацтва з російським дворянством. Вона мала юридичний характер реальної унії, в результаті якої гетьман ставав підданим російського монарха [35, с. 135].

Нова радянська концепція Переяславської угоди 1654 року здобула логічне завершення у двотомному виданні «Історія Української РСР» 1953 р., підготовленому співробітниками Інституту історії АН УРСР. Марксистсько-ленінське бачення українсько-російських взаємин під час Національно-визвольної війни знайшло відображення у «Тезах до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)», схвалених ЦК КПРС. Головним в українській історії було проголошено «віковічне прагнення до возз'єднання двох братніх народів» [29, с. 3].

До 300-річного ювілею Переяславської ради здійснене видання тритомника «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы»

[6]. Він включає 747 документів. Перший том відкривається вступною статтею «Воссоединение Украины с Россией 1654 г.», в якій подано короткий нарис історії українського народу XV – поч. XVII ст. з акцентом на традиційність українсько-російських дружніх зв'язків. Другий і третій томи охоплюють період 1648 – 1654 рр. і містять листування між Богданом Хмельницьким та російським урядом, серед них 70 листів гетьмана до Посольського приказу, російських воєвод та інших можновладців.

У добу короткочасної політичної «відлиги» в Україні 60-х рр. з'явилася робота Михайла Брайчевського «Присудження чи возз'єднання?», вперше опублікована на Заході на поч. 70-х рр. Автор визначив «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією...» як ідейний спадок сталінської епохи, що спотворює українську історію [13, с. 294]. Він назвав термін «возз'єднання» абсурдом на тій підставі, що українці та росіяни були різними народами, що належали до різних держав [3, с. 295].

У наукових колах української діаспори продовжували культивуватися традиції національно-державницької історіографії. Вони активізувалися після Другої світової війни. Олександр Оглоблін у праці «Українсько-Московська угода 1654 року» повторив традиційні оцінки події як військово-політичного союзу, укладеного з тактичною метою Українською державою, але брутально зламаною Росією [24, с. 198].

Переосмислення переяславських домовленостей у радянській історіографії відбулося у часи Перебудови 1985-1991 рр. Був розпочатий пошук оригіналів переяславсько-московських документів 1654 р. Прикладом є матеріали, виявлені в архівах Юрієм Мициком, які дозволили встановити імена редакторів і справщиків, що у Москві займалися текстами «Березневих статей», а також розширити уявлення про міжнародний резонанс Переяславської угоди 1654 р. [23].

Паралельно з історіографічно-археографічними дослідженнями, українські історики розпочали перегляд головної концепції офіційної радянської історичної науки щодо Національно-визвольної війни 1648-1658 рр., у т.ч. українсько-російських взаємин і безпосередньо Переяславської угоди та особисто ролі Богдана Хмельницького у цьому процесі [27].

Розвиток української історичної науки у кінці 80-х - 90-х рр. минулого століття – перших роках XXI ст. дозволив однозначно позитивно розв'язати проблему формування національної державності в українських землях у модерновий час. Свого теоретичного розвитку й конкретно-наповнення ця ідея набула у циклі праць

різного формату, створених представниками новітньої генерації українських науковців. Зокрема, сьогодні над проблематикою українсько-російських відносин другої пол. XVII ст. в Україні плідно працюють визнані науковці Валерій Смолій, Валерій Степанков, Віктор Горобець, Юрій Мицик, Тарас Чухліб, Олександр Гуржій, Володимир Сергійчук, Віктор Брехуненко, Сергій Плохій, Валентина Матях, Володимир Романцов, Олена Апанович, Іван Стороженко та інші.

Сучасний польський історик Ярослав Качмарик у праці «Гетьман Богдан Хмельницький» на питання «Переяславська угода – вибір чи необхідність?» висловлює цікаву думку: «Переяславська угода для Богдана Хмельницького і Війська Запорозького була однак «вибір з необхідності» [12, с. 290].

Новим виданням документів періоду Гетьманщини стала серія «Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію», започаткована у 1998 р. Інститутом історії України та Інститутом української історіографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник «Універсали Б. Хмельницького (1648-1657)» містить 169 документів (в основному універсали та накази), надрукованих мовою оригіналів із збереженням характерних ознак письма. Документи латинською та польською мовами мають українські переклади. Також збірник містить сумнівні та підроблені універсали, які приписують Богдану Хмельницькому. До видання увійшли фотографічні копії 34 універсалів та наказів гетьмана, виданих у різні часи [30].

Збірник статей «Переяславська рада 1654 р. (Історіографія та дослідження)» вийшов у видавництві «Смолоскип» як видання Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці і Канадського Інституту Українських Студій [26]. Збірник представляє дослідження та історіографію проблеми. За своєю структурою він складається з двох частин, кожна з яких, у свою чергу, з двох розділів. Перша частина – це передруки наукових досліджень і суспільно-політичних творів кінця XIX – 70-х рр. XX ст. До другої частини увійшли праці сучасних істориків – історіографія і дослідження проблем, що пов'язані з Переяславськими домовленостями.

На думку укладачів збірника, передруки праць М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського, Р. Лашенка, А. Яковліва, О. Оглобліна та інших, що стали вже класичними, й досі зберігають злободенність, найкраще розкривають історико-правничий зміст Переяславської

угоди Друкуючи статті й розвідки кінця XIX – 70-х рр. XX ст., редколегія збірника демонструє свою належність до багатолітньої історичної традиції в українській науці й суспільно-політичній думці: Богдан Хмельницький приймав протекцію московського царя заради залучення Росії до війни з Річчю Посполитою, щоб перешкодити створенню московсько-польської ліги.

У другій частині збірника подано матеріали української, російської, польської та англійської історіографії щодо українсько-російських відносин з кінця XVI ст. до кінця 1654 р.

Через сто років після появи ґрунтовних праць М. Грушевського [8] та Д. Яворницького [34] сучасні українські історики на основі вже відомих та виявлених документів і матеріалів у 2006-2007 рр. видали узагальнюючу працю «Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т.». Питання українсько-російської дипломатії та взаємостосунків, включаючи Переяславські домовленості і «Березневі статті» ґрунтовно аналізуються у першому томі [11]. Автори нарисів доводять, що вибір Богдана Хмельницького російського протекторату був у 1654 р. найбільш прийнятним для України. Але у наступні роки він не виправдав надій і сподівань українського народу і у майбутньому разом з іншими негативними факторами привів до Руїни.

Висновки. Як оцінити значення Переяславської угоди, яка формально діяла до укладання Іваном Виговським у вересні 1658 р. Гадяцького договору з Річчю Посполитою? Поділяємо висновки переважної більшості дослідників, узагальнені міркуваннями Олени Апанович, що «Переяславська Рада не була для України ні трагедією, ні ганьбою». Вона юридично ствердила незалежність України від Речі Посполитої; забезпечила правове визнання Росією Української держави, недоторканості її існуючих державних інституцій; була для козацької України досить перспективною щодо переможного завершення війни й об'єднання земель у кордонах національної держави; виступала у свідомості національно-патріотичної еліти наступних поколінь, за визнанням Пилипа Орлика, «...найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України...» [1, с. 92].

ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність / О. Апанович. – К.: Варта, 1994. – 96 с.
2. Бантыш-Каменский Д. М. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. М. Бантыш-Каменский. – К.: Час, 1993. – 656 с.

3. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих / Брайчевський М. // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – с. 294–419
4. Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії / Брехуненко В. // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. Сохань П., Дашкевич Я., Гирич І. та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – с. 605–652
5. Величко С. Летопись событий в югозападной России в XVII-мъ вѣкѣ. Составилъ Самоилъ Величко, бывший канцеляристъ канцелярии войска запорожского, 1720 / С. Величко. – Киевъ, в Лито-Типографическомъ Заведеніи Іосифа Вальнера, 1848. – 450 с.
6. Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в 3 т. / Под ред. Гудзенко П. П., Василенко А. К., Сидорова А. Л. – М.: Академия наук СССР, 1953. Т. 3. Завершение борьбы украинского народа за воссоединение с Россией. Переяславская рада (1651-1654 годы). – 1953. – 564 с.
7. Городец В. Украинско-российские отношения и политико-правовой статус Гетманщины (вторая половина XVII – первая четверть XVIII века): (Материалы Международной конференции «Россия - Украина: история взаимоотношений», 1996 г.) [Электронный ресурс] / В. Городец // Россия - Украина: история взаимоотношений / Отв. редакторы: Миллер А. И., Репринцев В. Ф., Флоря Б. Н. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 248 с. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz07.htm>
8. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 10 т. / М. С. Грушевський // Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – (Пам'ятки історичної думки України). Т. 9. Кн. 2. – 1997. – 776 с.
9. Драгоманов М. П. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876 рр.) / М. П. Драгоманов. – К.: Центр пам'яткознавства АН України, 1992. – 47 с.
10. Див. Жиленко І. В. Синопис Київський. Лаврський альманах / І. В. Жиленко // Ред. рада В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – К.: ВПОЛ, 2002. – 194 с.
11. Історія українського козацтва. Нариси: у 2 т. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Видавничий дім «Кієво-Могилянська Академія», 2006. Т.1. – 2006. – 800 с.
12. Качмарик Я. Гетьман Б. Хмельницький / Я. Камарик. – Перемишль – Львів: Просвіта, 1996. – 326 с.
13. Конисский Г. История русов / Г. Конисский // Репринтное воспроизведение издания 1846 года. – К.: РИФ «Дзвін», 1991. – 435 с.
14. Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля [Українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI – XVIII ст. Компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище] / М. Корпанюк. – К.: Смолоскип, 2005. – 904 с.
15. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий: материалы и исследования / Н. И. Костомаров. – М.: Чарли, 1997. – 768 с.
16. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії / В. Кравченко // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. Лохань П., Дашкевич Я., Гирич І. та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – с. 463–521
17. Липинський В. Україна на переломі / В. Липинський. – К.: Либідь, 1996. – 420 с.
18. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.
19. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 206 с.
20. Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва, України / М. О. Максимович. – К.: Вища школа, 2004. – 503 с.
21. Маркевич М. А. Історія Малоросії: у 5 т. / М. А. Маркевич // Ред. Ю. С. Шемшученко. – Переизд. – К.: Ін Юре, 2003. Т.2. – 2003. – 664 с.
22. Матях В. М. Українсько-російські відносини другої половини XVII-XVIII століття (стан дослідження проблеми у вітчизняній історіографії) (закінчення) / В.М.Матях // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – с. 81–89
23. Мицик Ю. А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. / Ю.А.Мицик // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – с. 72–80
24. Оглоблін О. Українсько-московська угода 1654 р. / О. Оглоблін // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. Сохань П., Дашкевич Я., Гирич І. та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – с. 156–221
25. Орлик П. Вивод прав України / История политических и правовых учений: Хрестоматия для юрид. вузов / Сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – с. 325–336.
26. Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Ред. Кол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолокип, 2003. – 890 с.

27. Смолій В. А. Б. Хмельницький. Хроніка життя та діяльності / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Наукова думка, 1994. – 261 с.
28. Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / АН України, Археограф. комис., Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мищика, В. М. Кравченка. – К.: Наукова думка, 1992. – 336 с.
29. Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. – К., 1954. – 10 с.
30. Універсали Б. Хмельницького 1648–1657 років / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич; Редкол.: В. Смолій (голова), та інш. – К.: Альтернативи, 1998. – 382 с.; іл. – (Матеріали українського дипломатарію. Сер.І. Універсали українських гетьманів).
31. Федорук Я. Українсько-московська угода 1654 р. в історико-правових дослідженнях кінця ХІХ – початку 50-х рр. ХХ ст. / Я. Федорук. – Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – с. 402-415
32. Чухліб Т. Маніфест Війська Запорізького до володарів Європи [Електронний ресурс] – Київ: Інститут історії України Національної Академії наук України, 2008. – с. 71–78. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/-LiberUA/Book/Chuhlib/8.pdf>
33. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. / Т. Г. Шевченко. – К.: Літературна спілка, 2003. Т.1. Поезія 1837-1847 рр. – 2003. – с. 252–253.
34. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Пер. з рос. І.І.Сварника. – Том другий. / Д. І. Яворницький. – Львів: Світ, 1991. – 392.: іл.
35. Яворський М. Нарис історії України: у 2 т. / М. Яворський. – К.: Аделаїда, 1983. Т. 2 (до упадку Гетьманщини). – 1983. – 148 с.
36. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.: Навч. Посібник / Н. М. Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
37. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. / А. Яковлів. // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. Сохань П., Дашкевич Я., Гирич І. та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – с. 91–156